

MARK PITTAWAY

Visszavonulás a kollektív tiltakozástól: háztartás, nemek, munka és népi tiltakozás a sztálinista Magyarországon

BEVEZETÉS

1951. december közepén a kormány bejelentette: az ünnepek előtt nem fizetnek bért, hogy véget vessenek a karácsony utáni sorozatos hiányszorításoknak. Így a munkások csak december 27-én kapják meg a pénzüket. A budapesti Ikarusz gyárban mind a szakszervezetet, mind az üzemi pártszervezetet elárasztották a panaszok. Az üzemi vezetők biztosítékot kaptak arra, hogy a határozat ellenére 23-án is kifizethetik a munkásokat. Az üzemi pártbizottság azonnal hozott is egy ilyen értelmű határozatot, hogy lecsillapítsák a felháborodott dolgozókat. 23-án el is kezdődött a bérek kifizetése a reggeli műszakban dolgozó munkásoknak. 11-kor azonban a minisztérium közbeavatkozott, és leállította a kifizetést, így azok, akik fél 2-kor kerültek volna sorra, hiába várokoztak a pénzükre. Az üzemi vezetés tiltakozott, és kínos vita alakult ki a vállalat és a minisztérium között. Gerő Ernőnek, a párt gazdaságpolitikai főemberének kellett közvetítenie a felek között. Ő úgy határozott, hogy nem szabad több bért kifizetni. Ekkor már délután fél négy volt, és több mint 1500 munkás várakozott egyre türelmetlenebbül a munkabérre. Amint tudomást szereztek Gerő határozatáról, a feldühödött munkások demonstrálni kezdtek, és elfoglalták az üzemi vezetés és a pártszervezet irodáit. A munkások ellenállását csak erőszakkal lehetett megtörni. Az ÁVH 156 embert tartóztatott le a tiltakozásban való részvételért.¹

Ez a demonstráció különleges esemény volt, mert Magyarországon 1956 előtt – szemben a szomszéd országokkal – a sztálini típusú diktatúra idején a nyílt népi ellenállásnak csak nagyon kevés példájával találkozunk. A kollektív nyilvános tiltakozás hiánya mellé szegénység, csökkenő életszínvonal, nagyfokú elnyomás és az iparon belüli növekvő munkaintenzitás társult. A munkásjövendelmek mégoly jelentős megnyirbálása is csak elszórt ellenál-

¹ Budapest Főváros Levéltára, MSZMP Budapesti Bizottság Archívuma (BFL, XXXV.) 95f.4/118 ó. e., pp.81-7.

lásba ütközött.² A kollektív tiltakozás visszaesésével a „munkásosztálybeli” háztartások tagjai tevékenységüket egyre inkább a magánszférába összpontosították. Az állam iránti bizalom megfogyatkozása különösen megmutatkozott az élelmiszerellátás területén: sokan jóval inkább bíztak az önellátó gazdálkodásban, mintsem a megbízhatatlan állami elosztásban.³ Ahogyan csökkent a kollektív tiltakozás, úgy lett egyre fontosabb szerepe a magánszférának az ipari munkások életében. Miért történt ez így? A látszólag nyilvánvaló ok, ami az ember eszébe ötlik, az a masszív politikai elnyomás. Ez kétségtelenül szerepet játszott, de korántsem lehetett az egyetlen ok, hiszen akkor elfelejtkezünk arról, hogy más kelet-közép-európai államokban, ahol a lakosságot hasonló mértékű repressziók érték, jóval több volt a politikai tiltakozás, mint Magyarországon. Egy másik elfogadható magyarázat lehet a sztálinista évek nyomora. Ez sem tudja azonban megragadni a kollektív nyilvános tiltakozástól való visszavonulás pontos dinamikáját. Miközben a szegénység és a politikai elnyomás kétségtelenül része a rejtély megoldásának, azok a folyamatok, amelyek átrajzolták a nyilvános- és a magánszféra határait a sztálinista Magyarországon, bonyolultabbak és szövevényesebbek a látszólag nyilvánvaló magyarázatnál.

A tanulmány tézise, hogy a munkásoknak a szocialista iparosításról szerzett tapasztalata megteremtette a szocialista magánosítás és az önellátó háztartás ideálját. A szegénység, az állami szektorból származó munkabérek gyakori bizonytalansága összekapcsolódott az egyre elterjedtebbé váló hiánnyal a hivatalos fogyasztás területén, és együtt átalakították az állam által dominált nyilvános szférát. Ez a szféra sok munkásháztartás számára olyan küzdőtérre változott, ahol az igényeket nem lehetett kielégíteni. Kialakult egy morális gazdaság, ahol a háztartás az állam által dominált nyilvánosságtól való autonómiára törekedett. Ezt soha nem lehetett tökéletesen megvalósítani, sőt valójában nagyon sok esetben elérhetetlen volt. Amennyiben a háztartások önellátóak voltak, ez csak a nyilvános- és a magánszféra közötti komplex kapcsolatrendszer miatt történhetett így. Nem szabad azonban alábecsülnünk a szocialista magánosítás eszményének ideológiai hatásait. Noha kezdetben az állami elnyomás is megtette a magáét, ezek legitimálták a nyilvános tiltakozástól való fokozatos visszavonulást a gyárban vagy a közösségben. Nem szüntették meg a népi ellenállást, hanem más csatornába irányították – a munkahelyen például a tiltakozás olyan rejtett formáiba,

² Az elszórt tiltakozás néhány példáját ld. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltára, Szakszervezetek Országos Tanácsa (PtSzL, XII.2f.)10/13d./1952.

³ Mark Pittaway "Stalinism, Working Class Housing and Individual Autonomy: the Encouragement of Private House Building in Hungary's Mining Areas, 1950-1954" in Susan E. Reid & David Crowley (szerk.) *Style and Socialism. . Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, pp.49-64 Berg Publishers, Oxford, 2000.

mint az állami tulajdon módszeres megdézsmálása, ami tovább erősítette az informális gazdasági tevékenységeket, amelyeknek a háztartás állt a közép-pontjában. A nyilvánostól a magánszféra felé történő elmozdulás fontos következményekkel járt a nemek egymás közötti viszonyára mind a munkahelyen, mind pedig a háztartásban. Miközben a sztálinista állam támogatta a nemek egyenlőségét a munkában, és kiterjesztette a női foglalkoztatottságot, paradox módon a nők többet fektettek a háztartás fenntartásába. Ez tükröződött a kollektív tiltakozás mintázatában éppúgy, mint a túlélési stratégiák formáiban. A férfi munkásoknak a munkahellyel folytatott alkudozásában is kifejeződött a nyilvános- és magánszférák határainak átrajzolódása. A bérék körüli informális alkudozást olyan feltételezések támasztották alá, amelyekben megjelent a két társadalmi nem viszonyának az elmozdulása.

A NYILVÁNOS ÉS A MAGÁN NEMILEG MEGHATÁROZOTT DIMENZIÓI A HÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON

Amikor a Magyar Dolgozók Pártja 1948-ban elkezdte bevezetni Magyarországon a sztálinista diktatúra formális intézményeit, az állam kezdeményezte a gyárakban a munkaversenyt, amelynek kettős célja volt: egyrészt, hogy a termelés növelésére ösztönözze a munkásokat, másrészt, amint azt az „új” állam idealistább építői feltételezték, hogy a termelésben megvívandó forradalom előfutára legyen, és megváltoztassa a „munkásosztálynak” a munkához való attitűdjét. A propagandisták aggodalommal álltak az 1948-ban a főváros ipari kerületeiben lefolytatott közvélemény-kutatások eredményei előtt, amelyek szerint a munkásfeleségek 37%-a nem tudta, hogy a férje részt vesz-e a munkaversenyben. Megállapították, hogy a munkásfeleségeket az otthonuk és a közvetlen környezetük ügyei foglalkoztatják. Így, legalábbis a propagandisták szemében, ezek az asszonyok „elhatárolódnak a gyártól, a gyári munkától és a munkaversenytől”.⁴

A fenti közvélemény-kutatások arra próbáltak fényt deríteni, hogyan reagálnak a háztartások tagjai a gyárakban bekövetkezett változásokra. A felmérések összeállítói a nyilvános és a magán nemileg meghatározott elválása ideáltípusának nyomait mutatták ki az ipari Magyarországon. A városi ipari munkások az olyan munkamegosztást találták ideálisnak, ahol a férfi munkás a kenyérkereső, miközben a háztartásért a feleség felel. Ezek a berögződések az üzemi bizottságok attitűdjeiben is kifejeződtek, amelyeket – legalábbis a nehéziparban – 1949-ig a szakképzett, férfi munkáselit dominált. 1948-ban a Lampart Gyár üzemi bizottsága szisztematikusan rosszabbul fizetett

⁴ Garai Tibor, *A kultúrtényező jelentősége a versenyszellem kialakításában*, pp.14-5, Munkatudományi és Racionalizálási Intézet, Budapest, 1948.

munkákra küldte a legjobb helyeken levő nőket azzal az indoklással, hogy a munkaelosztásnál figyelembe kell venniük a férfi kollégák családi „kötelezettségeit”. A Ganz Hajógyárban a szakszervezet csak a „férfiaknak és családjaiknak” juttatott krumplit és természetben más segélyeket, explicite is kizárva a nőket ebből a juttatásból.⁵

Miközben a „munkásosztály” maszkulin jellegének hangsúlyozása a kenyérkereső szerepét osztotta a férfi munkásokra, a háztartás azonosítása az asszonyokkal számos felelősséget ruházott a háztartás nőtagjaira. Ez utóbbiak nemcsak a házimunkát, a háztartás vezetését, a koszt pénz beosztását és a vásárlást foglalták magukba⁶, hanem gyakran az otthonon kívül a háztartásért végzett fizetetlen munka más formáit is. A háború utáni újjáépítést követő nehéz és szegény időszakban sok városi háztartás kapott egy kis darab földet, ahol csirkéket tartottak, vagy zöldséget termesztettek. Számos ipari településen a gyári munkásfeleségek végezték ezt a munkát, miközben férjük a gyárban dolgozott. Következésképpen, amikor elérkezett az iskolai vakáció, a gyári hatóságok felé rengeteg kérés érkezett, hogy oldják meg a gyerekek felügyeletét, amíg az anyák a földeken dolgoznak.⁷

A sztálinizmus „exportjával” az új állam egy, a nehézipar fejlesztésén alapuló társadalmi átalakulás képét vázolta fel, amely azt ígérte, hogy Magyarország a „vas, az acél, és a gépek országa” lesz.⁸ Más kelet-európai országokhoz hasonlóan határozott nemi elképzelések társultak a szocialista iparosítás eme víziójához. A férfi termelő munkát ünnepezték, és szorgalmazták a nehézipar fejlesztését, amely szektort hagyományosan a férfi munkások dominálták. Amikor bejelentették az első ötéves terv célkitűzéseit, az ipari területeken sok nő gyanakvással tekintett a propagált társadalmi átalakulás „nemi” dimenziójára. Nem hitték, hogy közvetlen hasznát láthatják a nehézipar fejlesztésének, és inkább egy olyan tervet preferáltak volna, amely az életszínvonal, a lakóköörülmények és a közösségi szolgáltatások javítását tűzi ki célul.⁹ Ennek ellenére az első ötéves terv a nemek közötti viszony radikális átalakítását látszott felajánlani azáltal, hogy teljesen megnyitotta a nők előtt a szocialista munkaerőpiacot. 1950-ben a közgazdászok 123,000 nő foglalkoztatását tervezték, 54,000-re az iparban, 22,000-re az építőiparban

⁵ PtSzL, A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének iratai (XII.47f.)/520 d./ 1948; címtelen jelentés.

⁶ Interjú B.P.-nével, Dunaújváros, 1995. február 8.

⁷ A tatabányai bányászok feleségeinek ilyen jellegű kérelmét lásd: Magyar Országos Levéltár (MOL) Magyar Általános Kőszénbánya Személyzeti Osztályának iratai (Z254)/10cs/38t, p.493.

⁸ A kifejezés Gerő Ernőtől származik. Lásd id., *A vas, az acél és a gépek országáért*, Szikra, Budapest, 1952.

⁹ BFL, XXXV.95f.3/55 ő. e., pp.46-7.

volt szükség.¹⁰ Az Országos Terviroda nemileg egyenlősítő politikát szorgalmazott a munkahelyen, a szakmunkásképző tanfolyamok esetében pedig pozitív diszkriminációt javasolt, amelynek értelmében a helyek 30-50%-át fiatal nőkkel kellett betölteni.¹¹ Ez a politika explicite is a „férfi munka újjászervezését” hirdette, hogy elősegítsék a nők belépését a korábban férfiak által dominált szakmákba és iparágakba. Utasították a gyárakat, hogy „ne csak azokba a munkakörökbe helyezzenek nőket, amelyeket általában nők töltenek be, hanem kövessék azt az irányvonalat, hogy a nők minden foglalkozásra alkalmasak”.¹²

Ez a politika sem kérdőjelezte meg azonban a „bevett” nemi ideológiákat, amennyiben azok a nyilvános és a magán határaihoz kapcsolódtak. Ehelyett azt ígérte, hogy „felszabadítja a nőket az otthoni kötelességek alól”, mégpedig úgy, hogy megnöveli a bölcsőde- és óvodahálózatot, megoldja a gyerekek napközi felügyeletét, és kiterjeszti a menzát és a közösségi étkeztetést. Emellett a rezsim tervbe vette a munkatakarékos eszközökhöz, mint például a mosógéphez való hozzájutás megkönnyítését és kiterjesztését, legfőbb ambícióként pedig a házimunka iparosítását.¹³ A munka nyilvános világának férfi és a magán világának női természetéről szóló feltevések, illetve a két világ elkülönülésének hiedelme szolgáltak a kollektív tiltakozástól való visszavonulás háttéréül. Ezeket a hiedelmeket mind a munkásosztálybeli férfiak, mind a nők osztották, és fontos szerepet játszottak attitűdjeik és cselekedeteik strukturálásában. Paradox módon ezeket némely tekintetben az új szocialista állam is erősítette.

A KOLLEKTÍV TILTAKOZÁSTÓL VALÓ VISSZAVONULÁS A MUNKAHELYEN

A sztálinista fordulat Magyarországon is beharangozta a termelés forradalmát. Az átfogó gazdasági tervezés gyakorlatának a tudományos vezetés törvényei alkalmazásától való függését azok is elhanyagolták, akik elemezték ezt a kérdést. Megvalósítása a Szovjetunióban és Kelet-Európában jelentős intézményi centralizációval, ugyanakkor a kitűzött termelési célok teljesítéséért való egyéni felelősség kiterjesztésével járt együtt. A magyar gazdasági tervezést tehát a kollektivistá centralizáció és üzemi szinten az individualizált termelési rezsim látszólagosan paradox kombinációja jellemezte ebben

¹⁰ MOL Magyar Dolgozók Pártja - Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervek iratai (Ezután M-KS-) 276 f.116/43 ő. e., pp.15-6.

¹¹ MOL M-KS-276f.116/43 ő. e., p.17.

¹² MOL M-KS-276f.116/43 ő. e., p.16.

¹³ A MOL M-KS-276f.116/43 ő. e. dosszié dokumentumai tele van ilyen tervekkel.

az időben. A termelés szervezését, az ösztönzési és jutalmazási rendszert explicite individualizálták, és a tervben rögzített célok teljesítéséhez kötötték.¹⁴

Az átfogó gazdasági tervezés bevezetése eredményeképpen létrejött intézmények távolról sem voltak népszerűek. Az ipari munkások a munkahelyen egy szigorúan instrumentális attitűdöt vettek fel az eredményekért való fizetéssel és a munkaversennyel szemben. A munkások ebben csak akkor vettek részt, ha közvetlen anyagi hasznuk származott belőle.¹⁵ Az 1940-es évek vége a rezsim szerencséjére olyan időszak volt, amikor a reálbérek gyorsan emelkedtek.¹⁶ 1949-ben azonban nem ez volt a helyzet: amikor a rezsim növelni kívánta a termelési normákat, az állam az üzemi tiltakozás több hullámát tapasztalta mind a férfi, mind a női munkások részéről.¹⁷

1949 végére a munkát explicite individualizálták, a munkaversenyben való egyéni részvétel ösztönzésével és a sztahanovista mozgalom bevezetésével Magyarországon. A bérek emelkedtek, nemcsak az új sztahanovistáké – a kiemelkedő dolgozóké – hanem általában a munkásoké. Noha többen tekintettek bizalmatlanul az új sztahanovistákra, a munkásosztály alapján elégedett volt a béremelés miatt.¹⁸ A termelés individualizálása, amelyet a központi tervezés szorgalmazott, kiegészült azonban a bérrendszer átalakításával. Ez a munkaerő legnagyobb része számára normarendezést jelentett, amely a rezsim legnépszerűtlenebb intézkedései közé tartozott.¹⁹ Az új normák bevezetését a háborút követő időszak egyik legnagyobb munkástiltakozás hulláma kísérte.²⁰ Ez az intézkedés aláásta a rendszer legitimitását, amely hosszú távú politikai következményekkel járt, rövid távon pedig ellehetlenítette a munkaversenyt²¹, mert a munkahelyeken a munkások negatív szolidaritást alakítottak ki az állammal szemben, és megtagadták a részvételt annak erőfeszítéseiben. 1950-től a munkásokat leginkább az az érzés

¹⁴ Mark Pittaway "The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948-1953", *Journal of Historical Sociology*, Vol.12, No.3, pp.271-301, September 1999.

¹⁵ Garai, *A kultúrtényező jelentősége*.

¹⁶ „A magyar munkásosztály fejlődése”, p. 20, Központi Statisztikai Hivatal, publikálatlan jelentés, Budapest, 1954.

¹⁷ MOL M-KS-276f.116/18 ő. e., p. 6.

¹⁸ MOL M-KS-276f.116/18 ő. e., pp.22-3.

¹⁹ Pittaway "The Social Limits of State Control", pp. 280-1.

²⁰ MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., pp.129-30; MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., pp.220-3; MOL M-KS-276f.116cs/18 ő. e., pp.180-3; MOL M-KS-276f.116cs/18 ő. e., pp.197-9; MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., p.1; MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., p.5; MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., p.58; MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., pp. 43-5.

²¹ MOL M-KS-276f.116cs/18 ő. e., pp.180-3; MOL M-KS-276f.116cs/19 ő. e., p.5; MOL M-KS-276f.116cs/ 40 ő. e., pp.77-82.

egyesítette, hogy ők mindannyian egy „vérszopó kormány” kizsákmányoltjai.²² Az állammal szembeni közös ellenérzés abban is kifejeződött, ahogyan a munkások együttműködtek az őket kontrollálni akaró gyári rendszerek befolyásának visszaszorításában. 1953-ban egy Nyugatra menekült nehézipari munkás a következő választ adta arra a kérdésre, hogy miért „dolgoztak össze” a munkások a minőség rontásában, vagy az anyagpazarlásban: „pszichológiailag olyan volt a helyzet...hogy ők (a munkások) örültek, ha árthattak a kommunista rendszernek”.²³ A munkásoknak az állammal szembeni negatív szolidaritásának kultúrája teremtette meg az alapot a kollektív tiltakozás rejtett formái folytatásához. A Duna Cipőgyár egyik munkása a következőképpen emlékezett vissza erre: „1953-ban nagy volt a morgás a normák miatt, egyszer a munkások nem hivatalos cigarettaszünetet tartottak, hogy kifejezzék a tiltakozásukat. Tíz percre megállt a munka. A munkások nem akartak többet kockáztatni, a vezetés ezért egyszerűen ignorálta az incidenst, és senki nem érezte meg a következményeket”.²⁴

A kollektív tiltakozás rejtett formái alatt azonban volt egy másik szint, ahol az elégedetlenség kifejeződött. A munkásellenállás jelentős része „infrapolitikai” formát öltött, amely kikerült a hatalomban lévők direkt látószögéből, és olyan egyéni cselekedetekben nyilvánult meg, mint a viccek, rémhírek, pletykák koholása, és a rezsimet lejárató falfirkák.²⁵ Ezek azonban korántsem a munkások vicces kedvére utaltak, hanem nagyon is kifejezték az ipari munkások alacsony életszínvonalra miatti elkeseredést és a rezsimben való mély csalódottságot. Tatabányai munkásfiatalok, akik szintén 1953-ban menekültek Nyugatra, idézték fel később, hogy a sötétség leple alatt hogyan mentek be a munkásszállóból a városba, és tépték le a „kommunista” plakátokat, amelyek arra buzdítottak, hogy „több szemet a hazának”, vagy „jegyezz békekölcönt, építsd a családot és a gyermekeid jövőjét”, és hogyan rakták a helyükbe a saját készítésű plakátokat, amelyeken olyasmik szerepeltek, mint „éljenek az amerikaiak!”, vagy „ne dolgozzatok ilyen kevés pénzért!”²⁶

Az állami politikával szembeni munkásellenállást azért jellemezhetjük az állammal szembeni negatív szolidaritásként, mert ebben az időben a

²² A kifejezés egy munkás válaszából származik az új kurzusra, idézi: PtSzL, XII.2f.10/33d./1953; *Feljegyzés a kormányprogrammal kapcsolatos üzemi tapasztalatokról*, p.1

²³ Open Society Archives (OSA) RFE Magyar Gy.6/ Item No. 08794/53, p.1.

²⁴ OSA RFE Magyar Gy.6/ Item No. 3677/56, p. 2.

²⁵ Az „infrapolitikai” ellenállás mint koncepció természetének kifejtését lásd James C. Scott *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, especially Chapter 7, Yale University Press, New Haven and London, 1990. Az ilyen típusú ellenállási formák vizsgálatáról a magyar kontextusban lásd: Rév István, „The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivisation”, *Dissent*, pp. 335-350, Summer 1987.

²⁶ OSA RFE Magyar Gy.6/ Item No. 06687/53, p.5.

termelésben különösen erősen hanyatlott a munkások közötti szolidaritás. A termelés individualizálódásával jelentősen nőttek a munkásbérek közötti különbségek, nem ritkán az azonos munkakört betöltő munkások között is. A rezsim ideológiájának kollektívizmusaival szemben 1950 végére nagyon is látható volt a termelésnek ez az individualizációja, ráadásul az erőltetett iparosítás komoly anyag-, munkaerő-, gép-, és eszközhányhoz vezetett a magyar iparban az 1950-es évek elején. Noha a hiány pontos hatása szektoronként, gyáranként és üzemenként változott, egészében jelentősen átalakította a termelés ritmusát, és az ipari munka közvetlen tapasztalatát. Egyre nehezebb lett megjósolni a bérszintet és a béreket. A munkások között erősödött a verseny a „jó” munkákért, hogy biztosítani tudják a megélhetésüket.²⁷ Ez a verseny komoly ösztönzést kapott a terveket a megjósolhatatlan gazdasági környezetben kétségbeesetten teljesíteni akaró alacsonyabb vezetés és az elégedetlen munkaerő közötti informális alkuktól. Azok a munkások, akik kedvező helyet foglaltak el egy adott üzem munkamegosztásában, felhasználhatták alkupozíciójukat, hogy a saját érdekükben manipulálják a bérrendszert, vagy megszerezzék a többiek elől a jól fizető munkákat. Amint az államot aggasztani kezdte az ipari termelés gyorsan csökkenő színvonala, a tapasztalt, szakképzett munkások is ki tudtak alkudni maguknak egy megkülönböztetett bánásmódot.²⁸

Így tehát az idősebb és képzettebb munkások, akik 1948 előtt kezdték pályafutásukat, üzemi szinten jelentős befolyással voltak a hatalom, a munka és a bérek elosztására. Tiltakozásuk a szocialista iparosítás korai éveit állami munkaerő-politikájának egyes következményei ellen fontos szerepet játszott abban a jelenségben, amelyet a legtalálékobbban a hierarchiák mintáinak újjátermelődéseként írhatunk le. Ami bennünket ebben különösen érdekel, az a munkásidentitás partikularizálódásának következménye a két társadalmi nem viszonyára. Az 1950-es évektől a nők üzemi szinten egyre inkább marginalizálódtak, mert kevesebb ellensúlyozó hatalommal rendelkeztek az informális alkukban, mint férfi kollégáik.²⁹

A férfi és női munkások eltérő hozzájárulása az informális alkustratégiákhoz bizonyos mértékig magyarázható a vállalati belső munkamegosztás nemi különbségeivel. Amit nehéz megmagyarázni, az a nők tiltakozásának hiánya alárendelt helyzetük ellen a munkahelyen. A kollektív tiltakozás változó mintái a textiliparban segítenek megvilágítani egy általánosabb problémát. Nincs bizonyíték arra, hogy a női munkások a férfiaknál kevésbé voltak

²⁷ Az elemzést lásd: Pittaway "The Social Limits of State Control", pp. 282-6.

²⁸ *ibid.*, pp. 291-2.

²⁹ Mark Pittaway "The Reproduction of Hierarchy: Sill, Working-Class Culture and the State in Early Socialist Hungary", *The Journal of Modern History*, Vol.74, No.4, pp.737-69, December 2002.

hajlamosak a kollektív fellépésre Magyarország „sztálinista fordulatát” megelőzően; sőt, a nők valójában sokszor radikálisabbak voltak, mint a férfiak. 1949-ben egy budapesti üzem női gépkezelői kétnapos sztrájkkal tiltakoztak a termelési normák emelése ellen. A sztrájk megbénította a gyárat.³⁰ 1950 tavaszán, amikor az iparban bevezették a darabbéres rendszert, a textilipari női gépkezelők ismét harciasabbnak bizonyultak a többi csoportnál, és többórás sztrájkba kezdtek a főváros számos ipari üzemében.³¹

Úgy tűnik, hogy a normarevízió elleni munkástiltakozás letörése 1950 nyarán radikálisabb fordulópontot jelentett a textiliparban, mint az ipar egészében. Ezután eltűnik a kollektív tiltakozás, noha jelentősen emelkedik a munkaintenzitás, és nagy mértékben zuhannak a bérek. A gépkezelők egyre nagyobb arányban választják a távozást a kollektív tiltakozás helyett. 1951-ben a Magyar Pamutiparban a párthivatalnokok feljegyezték, hogy „sok munkás hagyja ott az állását, és olyan gyárakban vállalnak munkát, ahol nem kell dolgozniuk vasárnap, vagy éjszaka. A szomszédos gyárak felveszik azokat, akik engedély nélkül távoztak”. Az év első öt hónapjában 18-20%-os volt a fluktuáció.³² Egyre több férjezett nő hagyta ott a textilipart – a gépkezelők utánpótlása a mezőgazdasági területek iskolaelhagyói közül került ki, akik otthagyták az ipart, amikor férjhez mentek.³³

Ahol nyílt tiltakozás előfordult, ott sem közvetlenül a munkafeltételekkel vagy a bérekkel kapcsolatosan, noha általános volt az azok miatti elégedetlenség. Konkrétan kritizálták azonban a munkaidő meghosszabbításának kísérletét, mert így a nőknek kevesebb idejük maradt a háztartásra. A textiliparban az állam úgy próbálta növelni a munkaidőt, hogy csökkentette az ünnepnapok számát és kísérleti jelleggel bevezette a hétnapos termelést. Ezt az intézkedést ellenállás fogadta, mert felborulással fenyegette a kényes egyensúlyt, amelyet a jórészt női munkások a gyári munka és a magánszféra között kialakítottak. 1950-ben kezdődtek az állam ilyen irányú próbálkozásai. Az első lépés az volt, hogy munkanapnak tekintették a húsvét előtti szombatot. A morális gazdaság védelmében a női gépkezelők, akik szombat délután tették meg az előkészületeket húsvét vasárnapra, korábban elmehettek a munkából. Amikor megpróbálták véget vetni ennek a toleráns gyakorlatnak, az egész gyárban hangosan tiltakoztak a munkások, illetve egyszerűen utána minden évben hiányoztak a munkából. Hasonló tiltakozás fogadta

³⁰ A sztrájkról lásd PtSzL, A Textilipari Dolgozók Szakszervezete (XII.46f.)/129d./1949; *Jelentés a Magyar Textilipar részleges leállásáról*.

³¹ BFL, XXXV.95f.4/2/168/b ő. e., p.37.

³² *Pamut Újság*, 1951. augusztus 2.; BFL, XXXV.95f.4/60 ő. e., p.133; BFL, XXXV.143f./9 ő. e., p.308; BFL, XXXV.176f.2/236/4 ő. e., p.130; BFL, XXXV.143f./6 ő. e., p.49.

³³ Ezt a gyakorlatot kritizálja a *Pamut Újság*, 1952. június 27.-i száma; OSA RFE Magyar Gy.6/ Item No. 08794, p.2; BFL, XXXV.95f.4/60 ő. e., pp.133-4; PIL 867f.1/d-50, p.76.

1951-ben a munkahét kiterjesztését a vasárnapokra. Noha a pártagitátorok ezt a „vallási izgatásnak” tulajdonították, sohasem tudták bebizonyítani feltevésüket. Valószínűbb, hogy a gépkezelők úgy tekintették ezt az intézkedést, mint a család és a háztartás elleni támadást.³⁴

A nyilvános- és a magánszféra nemi meghatározottsága legalább annyira formálta a kollektív tiltakozást, mint az állami elnyomás. Az államnak az a kísérlete, hogy kiterjessze a nők munkaidejét, és ezáltal korlátozza a háztartás számára fenntartott időt, kiprovokálta a nyílt tiltakozást, míg a bércsökkenés és a munkafeltételek romlása a munkahely elhagyására ösztönözte a dolgozókat. Ráadásul úgy tűnik, hogy a jutalmazás és a munka körüli informális alkukban a szakképzett férfi munkások sokkal sikeresebben tudták érvényesíteni az érdekeiket, nem ritkán a nők kárára. Ez azonban meglepően kevés tiltakozást, vagy nyílt panasztételt vont maga után. Ezt én legalábbis részben azzal magyarázom, hogy a formális, vagyis az állam által ellenőrzött gazdaság nem tudta kielégíteni a magyar háztartások anyagi szükségleteit. Mivel az elnyomó állam elzárta a kollektív tiltakozáshoz vezető utakat, kollektív akcióval nem lehetett javítani a béreken és a jövedelmeken. A nagy szegénység és a növekvő hiány a fogyasztás szférájában ösztönözte a szocialista privatizáció eszményének kiteljesedését, amelybe a nők többet tudtak befektetni, mint a férfiak.

A HIÁNYGAZDASÁG A MINDENNAPI ÉLETBEN

Amint a helyi élelmiszer- és áruhiány áttérjedt az ipari központokra az 1950-es évek elején, a „hiány” nemcsak a szocialista termelés szférájában lett az élet egyik meghatározó eleme, hanem a fogyasztásban is. A hiány alapvetően azt a nézetet erősítette, hogy a formális gazdaság nem képes kielégíteni az anyagi szükségleteket. Az ott tapasztalt káosz sok háztartást ösztönzött arra, hogy megteremtse egy bizonyos fokú autonómiát. Az áruhiány aláásta a rezsim legitimitását, és sok „munkásosztálybeli” fogyasztó szemében kétségbe vonta a munka és a jutalmazás közötti összefüggést. A fogyasztás területén megmutatkozó problémák alaposan csökkentették az ipari munkások hajlandóságát, hogy pozitívan reagáljanak az ösztönzőkre, amelyekkel az állam a szocialista termelés világában kívánta őket jobb teljesítményre serkenteni. A fogyasztás problémái így teret nyitottak egy nagy parallel gazdaság számára, amely a hivatalos szocialista termelés mellett létezett, és autonóm módon működött ugyan, de nem szakadt el teljesen a formális gazdaságtól.

³⁴ BFL, XXXV.95f.4/143ö.e., p.2; BFL, XXXV.95/4/62 ö. e., pp.55-6; BFL, XXXV.95f.4/60 ö. e., pp. 119-20.

Az állam a korai szocialista Magyarországon arra törekedett, hogy felsorakoztassa a lakosságot a proletarializálás politikája és a gyárakban a termelőviszonyok individualizálása mögé a magasabb fogyasztás ígéretével. 1953-ban egy propagandapamfletben a rezsim az életszínvonal és a fogyasztás emelésében jelölte meg a párt fő társadalmi üzenetét az állampolgárok felé. Noha elismerték, hogy voltak „nehézségek” az élelmiszerellátás területén, leszögezték, hogy „sok élelmiszer szabadpiaci ára csökkent, az ipari árucikkek kínálatában pedig általános bőség keletkezett”.³⁵ A korai szocialista fogyasztás valósága azonban nagyon is távol volt az állam szándékaitól vagy a propagandától. Noha a boltok száma jelentősen nőtt, a körülmények gyakran korántsem voltak kielégítőek.³⁶ 1951-től elméletben legalábbis a „munkásosztálybeli” fogyasztók a „szabadpiacokon” is vásárolhattak, ahol a termelők közvetlenül és piaci áron adták el áruikat a fogyasztóknak. Ezeket azonban mai szóval legitimitási deficit jellemezte, mert sok fogyasztó a spekulációval és a rossz üzlettel azonosította a szabadpiacot. Sokan továbbra is „feketepiacnak” nevezték egyébként helytelenül ezt az intézményt, implicite is elutasítva a hivatalosan tolerált státusz elismerését.³⁷ Mivel mind az állami boltok, mind pedig a „szabadpiacok” függtek a mezőgazdasági termelés állapotától, élelmiszerkínálatuk is hasonló nehézségekkel küszködött. Ahol eleget és jó minőségben termeltek, ott a piacokon is megfelelő volt a kínálat.³⁸ Az ipari területeken nem ez volt a helyzet: nemcsak szegényes volt a kínálat³⁹, hanem rossz termékek idején a lakosság élelmiszerszükségletét sem tudta fedezni az ellátás.⁴⁰

A munka szigorú nemi megosztása miatt legalábbis a városi háztartásokban a „munkásosztálybeli” fogyasztó gyakran a nő volt, aki vezette a háztartást. Az ő felelőssége volt a boltokban a sorban állás, az élelmiszerhiányból és a szegényes kínálatból adódó problémák megoldása. Ezt az önmagában sem hálás feladatot gyakran még jobban megnehezítette a munkásháztartások nyomora az 1950-es évek elején, valamint a háztartás jövedelmének nemi megosztása. A szegénység és a csökkenő életszínvonal komoly problémát jelentett a lakosság nagy részének az 1950-es évek elején. Szakszervezeti adatok szerint az 1953-as reálbérek 16.6%-kal voltak alacsonyabbak az 1949-eseknél. A bérből és fizetésből élő háztartások átlagjövedelme 8%-kal

³⁵ *Mit adott a népi demokrácia a dolgozóknak?*, pp.12-3, Kiadja a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége, Agitációs és Propaganda Osztály, Budapest, 1953.

³⁶ *Sztálin Vasmű Építője*, 1954. március 19.

³⁷ PtSzL, XII.2f.16/9d./1951; *Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete. Feljegyzés a kenyér és húsjegyek bevezetésével kapcsolatos hangulatról*, p.2.

³⁸ OSA RFE Magyar Gy.300/40/4/43, Item No. 8349/56.

³⁹ Fejér Megyei Levéltár (FML) MSZMP FMBA ir. 17f.1/24 ö. e.; *Jegyzőkönyv felvétel az 1952. június 3.-án megtartott pártbizottsági ülésen, a P.B. tanácstermében*, p.2.

⁴⁰ PtSzL, XII.2f.16/22d./1952; *A 1952 II. negyedév kiskereskedelmi forgalomról*, p.5.

csökkent ugyanebben az időszakban. Ez tükröződött a háztartási kiadások átrendeződésében: az élelmiszerárak 1949-ben 45,9%-át tették ki egy átlagos háztartás kiadásának, míg 1953-ban 58,8%-ot. A ruházkodás részesedése a háztartási kiadásokból 18,2%-ról 10,4%-ra csökkent. Romlott a táplálkozás: egy átlagos háztartás hús-, zsír- és tejfogyasztása alacsonyabb volt 1953-ban, mint 1938-ban.⁴¹ Ezek az átlagok „jótékonyan” leplezik sok háztartás kétségbeejtő nyomorát. Egy Nyugatra menekült fiatal munkás visszaemlékezésében szerepel, hogy sok szomszédja „hathetente ment vért adni, hogy egy kis extra jövedelemhez jusson”.⁴² Az 1950-es évek elején mindennapi látvány volt, hogy tömegek fésülik át Budapest szeméttelpeit élelmiszer és kiselejtett ócskaságok után kutatva.⁴³

Az abszolút szegénység mellett komoly nyomás nehezedett sok munkásháztartás költségvetésére. A kis létszámú városi háztartásokban „csak” alacsony volt az életszínvonal, a nagyobb háztartások azonban kétségbeesett helyzetben voltak. Egy 1952-ben Nyugatra menekült bányász felesége a következőképp számolt be a költségvetés alapvető nehézségéről, amelyet az alacsony ipari bérek és a relatíve magas árak okoztak: „A férjem odaadta a teljes fizetését a háztartásra... A hónap elején a bánya kifizette az első két hetet, ami mindig 320 forint körül volt, és ebből ki kellett jönni a hónap közepéig, amikor megkapta a havi fizetésének második felét. A hónap közepéig csak a legszükségesebbeket vásároltam, zsírt, olajat, lisztet... aztán jött a következő részlet... abból, úgy, hogy a létminimumon éltünk, meg tudtam spórolni 100-120 forintot, de csak úgy, hogy az uram a szabadidejében külön műszakot vállalt... így tudtam néha anyagot venni, hogy ruhát varrjak a gyerekeknek”.⁴⁴

Sok esetben azonban a férj vagy az élettárs nem adta oda az egész keresetét a partnerének, hanem ragaszkodott hozzá, hogy megtartsa valamennyit a saját szórakozására, miközben elvárta a nőtől, hogy lássa el a háztartást. A nők gyakran igen hátrányos helyzetbe kerültek a háztartási pénz illetlen elosztása miatt. Ennek a helyzetnek egy szélsőséges, noha sajnos korántsem egyedüli példája az a fiatal nő, aki egy szegény budapesti kerületben élt a vőlegényével. Noha a vőlegény szakképzett munkás volt, „ivott és lóversenyezett”, úgyhogy a menyasszonya csak „600 vagy 700 forintot” kapott az „1100 vagy 1200 forintból”, amit a munkás megkeresett, aki ráadásul gyakran még ebből a koszt pénzéből is „visszakért”. A magas árak miatt a nő sokszor nem tudott élelmiszert venni magának és télen a lakását sem tudta fűteni. Kenyé-

⁴¹ PtSzL, XII.2f.16/13d./1953; *Adatok és példák a Szakszervezetek Országos Tanácsa III. Teljes Ülésének beszámolójához*, pp.1-5.

⁴² OSA RFE Magyar Gy. 6./ Item No.11555/55, p. 4

⁴³ Földes László „A város peremén. Leírás Nagy-Budapest szeméttelpeiről 1954-ben”, *Mozgó Világ*, No.5, pp.22-9, 1994. május.

⁴⁴ OSA RFE Magyar Gy.6/ Item No. 08371/52, p.1.

ren és lekváron élt, és ha otthon volt, ágyban feküdt, hogy úgy-ahogy melegen tartsa magát.⁴⁵

Még ahol a nők képesek és hajlandók voltak azzal enyhíteni a háztartás megélhetési gondjait, hogy a rendszer propagandájának megfelelően részt vállaltak a szocialista építőmunkában, a háztartás terhét akkor is nekik kellett viselniük. Ez az általános áruhiány, alacsony hatékonyság és meg nem értés világában korántsem volt könnyű feladat. Egy budapesti fogyasztó így írja le a bevásárlás napi rutinját, amikor az élelmiszer-és áruellátás éppen nem akadozott: „minden nap 6-kor keltem, és mentem a TEJÉRT-be, hogy megvegyem a reggelit... Persze sorban kellett állnom, de legalábbis hét közben annyi tejet vehettem, amennyit akartam, vagy legalábbis amennyit meg tudtam fizetni. Csak vasárnap limitálták egy literben a fejadagot... Sorban álltam kenyérért a KÖZÉRT-ben... megvártam, amíg a vőlegényem elmegy a munkába, aztán bevásároltam ebédre és vacsorára, olyankor nem kellett sorban állni”. Az ipari körzetekben sokszor naponta kellett a nőknek járni a különböző boltokat, egyszerűen azért, mert „a munkásfeleségeknek nem volt elég pénzük arra, hogy nagy mennyiségben vásároljanak”.⁴⁶

A dolgozó nőknek, különösen azoknak, akik reggeli műszakban dolgoztak, a munka előtt vagy közvetlenül utána kellett elintézniük a bevásárlást. Mivel a boltok nem győzték kapacitással, és sok élelmiszert késve szállítottak, állandó problémát jelentett a sorban állás. 1952-ben Sztálinvárosban óriási sorok kígyóztak a boltok előtt a munkakezdést megelőző reggeli órákban, vagy délután 2-kor, az első műszak után. Nemritkán órákat kellett várni, amíg a kenyereket leszállították, kirakták, és szétosztották. Emiatt sokan kénytelenek voltak reggel akár két óráig is sorban állni, amíg megkapták, amit akartak (és ugyanez ismétlődött délután).⁴⁷ Még rosszabb helyzetben voltak a bejárók. Vidéki háztartásokban, ahol a család egy vagy két tagja a városi iparban dolgozott, módosult a nemek közötti munkamegosztás: a nők általában otthon maradtak a faluban és ők dolgoztak a mezőgazdaságban.⁴⁸ Ezekben az esetekben a férfiak szerezték be a városban azokat az árucikkeket, amelyeket nem tudtak otthon megtermelni, vagy amelyekből általános hiány volt a faluban. Ez a fajta munkamegosztás kialakult azokban a háztartásokban is, ahová a férfiak csak hetente, vagy akár havonta tudtak hazajárni, de akkor is, ha napi ingázókról volt szó. Az ingázók fogyasztási szokásai

⁴⁵ OSA RFE Magyar Gy.6/Item No. 10820/54, pp.1-5.

⁴⁶ OSA RFE Magyar Gy. 6/ Item No. 10820/54, pp.4-5.

⁴⁷ FML MSZMP FMBA ir. 9f.2/PTO/48 ó. e.; A Sztálinvárosi Tanács végrehajtó Bizottságba....

⁴⁸ A nemek közötti ilyenfajta munkamegosztáshoz a „bejáró” településeken lásd a Budapest melletti Tárnok példáját (OSA 400/40/4/43; Item No. 7095/54); a propagandisták szerint ez okozta a komárom-esztergomi bányavidékek téészeinek „gyengeségét”, lásd: PtSzL Komárom SZMT (XII.20f.)/168d./1956; *Jelentés a Falusi Osztályharc Helyzetéről*.

mindkét esetben jelentősen különböztek a városiaktól, bár eltérő okok miatt. A fő különbség abban állt, hogy az ingázók nem jártak olyan gyakran boltba, hanem csak ritkán mentek, de akkor nagy mennyiségben vásároltak. A nagy távolságokból ingázók ilyenkor vették meg a családjuknak a falvakban nem kapható hiánycikkeket, amelyekből nagy mennyiség kellett, hogy a férj távollétében is elég legyen a készlet. 1953-ban Sztálinvárosban az ingázók állítólag kihasználták az aránylag kedvező húsellátást, és más olyan vevőkkel együtt, akik úgy mond „nem is itt dolgoznak” mindent felvásároltak, úgyhogy a szabad szombat előtti napon mindenki megrohanta az üzleteket, hogy még jusson neki hús.⁴⁹ Azok, akik naponta bejártak, más okokból vásároltak nagy mennyiséget: ők a szülőfalujukban lakó barátoknak és rokonoknak is vásároltak, akiknek nem volt más kapcsolatuk a városi világgal. Az egyik tatabányai bejáró bányászt a vonaton felelősségre vonta egy szakszervezeti vezető, hogy miért vásárolt tíz fehér kenyeret, amire a megkérdezett azt válaszolta, hogy a szomszédjai kérték tőle a többi kenyeret.⁵⁰

Az ingázó munkások fogyasztási szokásai azokhoz a vádakhoz vezettek, hogy árufelhalmozók. Ez a gyanúsítás olyan légkört teremtett, amelyben az ingázókat aktívan (és persze negatívan) diszkriminálták. 1952-ben Tatabányán egy szakszervezeti vezető úgy igazította el a helyi boltvezetőt, hogy „csak akkor adja ki a fehér kenyeret, amikor már elmentek a bejárók buszai”. Ezt azzal indokolta, hogy a bejárók „elviszik a fehér kenyeret a városiakok orra elől, ugyanez történik a lisztel... és így akadályozzák a mi ellátásunkat”.⁵¹ Ez a fajta diszkrimináció igen elterjedt volt, és nagyon dühítette a bejárókat. Egy falusi fiatal így emlékezett vissza erre: „otthon nem lehetett húst kapni, ha valaki venni akart, csak a városba mehetett. A városban, ha megtudták, hogy falusi vagy, zsírt se szívesen adtak, nemhogy húst, mert mindenki azt mondta, minek jönnek ezek a városba, amikor falun minden van...”⁵²

Az állami boltok és a „szabadpiacok” elégtelensége miatti komoly ellátási nehézségek kritikussá váltak az extrém élelem-és áruhiány időszakában. Ennek megtapasztalása kettős hatással volt az emberekre. Először arra ösztönözte a „munkásosztálybeli” fogyasztókat, hogy igénybe vegyék a helyzet enyhítésére „kitalált” eszközöket. Másodszor és hosszú távon pedig erősítette azt a trendet, hogy az emberek csökkentsék a szocialista szektorban kapott bérektől és az állami boltokban beszerezhető árucikkektől való

⁴⁹ FML MSZMP FMBA ir. 17f.1/29 ö. e.; *Jelentés a város közellátásának helyzetéről és az üzlethálózat fejlesztéséről*, p.1.

⁵⁰ PtSzL, XII.2f.16/21d./1952; *Szénszállító és Szolgáltató Vállalat Szakszervezeti Bizottsága, Tatabánya - Jegyzőkönyv Társadalmi ellenőrök részére megtartott értekezletről*, p.2.

⁵¹ PtSzL, XII.2f.16/21d./1952; *Szénszállító és Szolgáltató Vállalat Szakszervezeti Bizottsága, Tatabánya - Jegyzőkönyv Társadalmi ellenőrök részére megtartott értekezletről*, p.1.

⁵² OSA 300/40/43; Item No. 6700/54, pp.1-5.

függőségüket, és nagyobb háztartási autonómiára (vagyis nagyobb mértékű önellátásra) rendezkedjenek be. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még az önellátásra törekvő legsikeresebb háztartások sem tudták ezt a célt teljesen megvalósítani.

Először megvizsgáljuk az áruhiányhoz való közvetlen alkalmazkodás formáit a „munkásosztálybeli” fogyasztók körében. A leggyakoribb válasz azok esetében, akik elegendő készpénzzel rendelkeztek, az volt, hogy felvásárolták és felhalmozták az árukat, amint lehetett. Mivel a munkásháztartások zömére ránehezedett az állami megszorító politika, a jelentések szerint leginkább azok alkalmazhatták ezt a stratégiát, akik extra jövedelemforrással, vagy földdel (és így élelemmel) rendelkeztek, vagyis nem csak az alacsony ipari bérektől függött az egzisztenciájuk. 1952 februárjában, amint a zsír és a tojás újra megjelent a boltokban, két megyéből is jelentették, hogy „jórészt falusiak” vásárolják fel az addig hiányolt élelmiszert azzal a szándékkal, úgymond, hogy „felhalmozzák” a készleteket. Az egyik boltból például 5000 tojást vittek el két óra leforgása alatt.⁵³ Voltak családok, akik úgy próbáltak meg túljárni a hatóság eszén, hogy az összes családtagot elküldték egymás után sorban állni. Tatabányán például egy család öt tagja állt be ugyanabba a sorba, és mindegyik vásárolt lisztet.⁵⁴ 1951-ben az újabb élelmiszerhiányról szóló rémhírek pánikszerű vásárlási lázat váltottak ki a kétségbeesett emberekből.⁵⁵

Az ismétlődő áruhiányok, valamint a felvásárlás és a felhalmozás gyakorlata jelentősen átformálták a készpénzzel rendelkezők vásárlási szokásait, ugyanakkor igen hátrányos helyzetbe hozták azokat, akiknek nem volt megtakarított pénzük. A krónikus élelmiszer- és árucikkhiány nemritkán arra kényszerítette a fogyasztókat, hogy informális, nem hivatalos, vagy illegális megoldásokhoz folyamodjanak. Egyes „munkásosztálybeli” fogyasztók az áruházakban dolgozó barátaik vagy rokonaik révén „privilegizáltak” tudtak hozzájutni az árucikkekhez. 1953 februárjában Tatabányából jelentették, hogy az állami boltok titokban ritka lisztkészleteket tartottak fenn a személyzet barátaik és rokoni számára.⁵⁶ A megvesztegetésre kevés a közvetlen bizonyíték, de a létezése nagyon valószínű, tekintve, hogy az 1950-es évek elején az ipari Magyarországon bevett eljárásnak tűnik a túlszámlázás, amiből a személyzet kapta az extra összeget.⁵⁷

⁵³ PtSzL, XII.2f.16/22d./1952; *Feljegyzés a dolgozók hangulatáról*), p.3.

⁵⁴ PtSzL, XII.2f.16/15d./1953; *Tatabánya. Ótelepi gépzem*, 1953. január. 31, p.4.

⁵⁵ Zala Megyei Levéltár (ZML) MSZMP ZMBA ir.57f.2/Agit/10ö.e.; *Nagykanizsa Városi Pártbizottság*, 1951. január 2. du. 4.30.

⁵⁶ -SZKL SZOT Mun PtSzL, XII.2f.16lakossági ellátás/15d./1953; *Tatabánya VIII.akna*. 1953. február 9., p.2.

⁵⁷ FML MSZMP FMBA ir.9f.2/PTO/48 ö.e.; *A Sztálinvárosi Tanács végrehajtó Bizottságba...*, p.1; PtSzL, XII.2f.16/21d./1952; *Szénszállító és Szolgáltató Vállalat Szakszervezeti*

A „feketepiacon” való vásárlás volt az informális, nem hivatalos és illegális stratégiák másik formája. Az ehhez való hozzáférés nagyon korlátozott lehetett az adminisztratív szabályozás miatt. Sokan a falusi vidékekről érkező vándor árusok révén kerültek kapcsolatba a „nem hivatalos” gazdasági tevékenységgel, akik használt ruháért vagy iparcikkekért cserébe árultak élelmiszert.⁵⁸ A nagy pénzszükség miatt a „munkásosztálybeli” fogyasztók maguk is megpróbálták kihasználni az áruhiányt, hogy extra jövedelemhez jussanak. 1951-ben Miskolcra számoltak be olyan esetekről, amikor a munkások illegálisan és magasabb áron „adták tovább” az állami boltokban beszerzett, hiánycikkeknek számító csizmákat.⁵⁹

A háztartások hosszú távú válasza az áruhiányra az állami gazdaságtól való egyfajta autonómia megteremtése volt. Ezt a stratégiát jól illusztrálja a kenyérhiány problémája a bányászvidékeken. Az „állami” kenyér sokszor nemcsak késve érkezett, hanem nagyon rossz volt a minősége is. Emiatt a „munkásosztálybeli” fogyasztók 1953-ban egyre nyíltabban követelték, hogy ők maguk süthessék otthon a kenyeret. A bányászok azt mondták az életkörülményeiket vizsgáló pártbizottságnak, hogy „hazai sütésű kenyeret akarnak enni, mert a gyári kenyér ehetetlen”, és azt kívánták, hogy a boltokban lehessen kapni megfelelő minőségű lisztet és élesztőt.⁶⁰

A HÁZTARTÁS AUTONÓMIÁJA: ESZMÉNYEK ÉS VALÓSÁGOK

A szocialista iparosítás idején az államot elkezdte foglalkoztatni a „kétlaki” munkások problémája – vagyis a munkásosztály azon tagjaié, akik földdel is rendelkeztek, és így a háztartásoknak volt jövedelme a mezőgazdaságból is. Az állam ebben látta a szocialista munkafegyelem elfogadásának legfőbb akadályát az „új” munkások körében. Az 1951-es és az 1952-es kampánynak két fő célkitűzése volt. Egyfelől a propaganda segítségével társadalmilag elfogadhatatlanná igyekezett tenni a kétlakiságot a többi munkás szemében. Úgy ábrázolták a munkás-paraszt létet, mint ami ártalmas az összes munkásra nézve, beleértve magukat a munkás-parasztokat, mivel akadályozza a tisztán szocialista tudat kialakulását. Egy korabeli kiadvány szerint a „kétlaki bányász önmaga ellensége”. A kétlaki munkásokat azzal is vádolták, hogy mivel erőfeszítéseiket a saját földjük megművelésére koncentrálják,

Bizottsága, Tatabánya - Jegyzőkönyv Társadalmi ellenőrök részére megtartott értekezletről, p.2.

⁵⁸ OSA RFE Magyar Gy.6; Item No. 11699/52, p.1.

⁵⁹ PtSzL, XII.2f.16 /9d./1951; *Jelentés a Miskolc, Diósgyőr munkásellátási kérdésekről*, p.1.

⁶⁰ MOL M-KS-276f.53/145 ö. e.; *Tájékoztató az üzemi dolgozók és az üzemi vezetők által felvetett szociális és kulturális problémákról*, p.40.

óhatatlanul elárulják a kollégáikat, mert folyton betegszabadságra mennek, és így rontják a kollektíva eredményeit és keresetét. Másfelől megpróbálták megagítani a munkásokat, hogy kedvező áron adják el a földjüket a helyi tanácsnak, vagy lépjenek be a téeszbe.⁶¹ Ez a kampány a feleségek komoly ellenállásába ütközött az olyan vidékeken, ahol a munkás-paraszt létnek mély gyökerei voltak: miközben a férj dolgozott, a feleség művelte a földet. Az asszonyok nem akarták eladni a földet, és a téeszbe sem akartak belépni, még akkor sem, ha a férjük beleegyezett volna az állami követelésekbe. Az ő szemszögükből egyedül a saját föld biztosította a háztartásnak a gyakori hiányokkal küzdő szocialista kereskedelmi szektortól és a férjek keresetének megbízhatatlanságától való részleges autonómiáját. A zalai olajmezők falvaiban a feleségek állítólag válással és öngyilkossággal fenyegették meg a férjüket, amennyiben belépnek a téeszbe. Sokan megtagadták, hogy főzzenek annak a férjnek, aki eladja a családi telket. Az egyik olajmunkás idézte a hatóságoknak a felesége szavait: „az (a föld) segíti a megélhetést, azért nem éhezünk, de ha elveszik tőlünk, éhezni fogunk”.⁶²

Az 1950-es évek elején, az általános áruhiány időszakában a munkás-paraszt életforma a mezőgazdasági háztartásokra nehezedő nyomás ellenére is ideált jelentett sok munkás és különösen a „munkásosztálybeli” nők számára.⁶³ Az 1953-as kormányátalakítást követő részleges liberalizálás idején sok munkás, többnyire munkás-parasztok, ha megtehették, saját házat építettek.⁶⁴ A magánépítkezés elterjedése „táplálta” a növekvő parallel gazdaságot, mivel az áramkimaradásokkal és áruhiányokkal küszködő állami szektor nem tudta kielégíteni a lakosság anyagi igényeit.⁶⁵ A hivatalos (állami) munkahelyről „kicsempészett” áruk adták a magánházak építőanyagának egyik fő forrását. Egy 1956-ban Nyugatra menekült újságíró cinikusan nyilatkozta, hogy „a nagy szocialista építkezések melletti falvakban vannak most a legújabb parasztházak, kitűnő anyagból és jól megépítve... természetesen az anyagot a szocialista építkezésekről szereztek”.⁶⁶

⁶¹ *Kétlakosság*, p.8, Szakszervezeti Ismeretterjesztő Előadások, Népszava, Budapest, 1952; a programról lásd: Rákosi Mátyás, *Visszaemlékezések. 2 kötet. 1940-1956*, p.845, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

⁶² ZML MSZMP ZMBA ir. 61f.2/Agit/7 ő. e.; *Hangulatjelentés*, p.1; ZML MSZMP ZMBA ir.61f.2/Agit/7 ő. e.; MDP MAORT Lovászi üzemi pártszervezet titkársága jelentés.

⁶³ Pittaway „Stalinism, Working Class Housing and Individual Autonomy”.

⁶⁴ Egy szegény megye helyzetéről 1954-ben lásd: ZML MSZMP ZMBA ir. 57f.2/63ö.e.; *Ki-mutatás a Zala megyében engedélyezett*

⁶⁵ Ehhez lásd: Mark Pittaway, *The Victory of Production over Consumption: Reform, Workers and the Possibilities of a New Course*, kézirat, Southport, England, 1999.

⁶⁶ Idézi: Bill Lomax „The Working Class in the Hungarian Revolution of 1956”, *Critique*, Vol. 13, p. 32, 1981.

A háztartási autonómia a korai szocialista Magyarországon a lakosság nagy része szemében a föld és a családi ház magántulajdonán, vagy a megbízhatatlan állami szektoron kívüli más jövedelemforráson alapult. A háztartás állt annak az informális gazdaságnak a középpontjában, amely a rosszul működő állam résein keletkezett. A hivatalos világot uraló elnyomás és szegénység egy háztartás központú, részben látható gazdaság megteremtését eredményezte az 1950-es években. Ez a gazdaság azonban paradox módon az állami szektor különböző munkástapasztalatainak a kölcsönhatásán nyugodott - mind a termelésben, mind pedig a fogyasztásban. Azt a meggyőződést vitte tovább, illetve erősítette, hogy a tulajdon függetlenséget ad, ami korántsem volt csak Magyarországra jellemző tapasztalat.⁶⁷ Sok háztartás azonban semmilyen szempontból nem volt autonóm, noha az állami szektortól jobban függő háztartások szenvedtek a legtöbbet a szegénységtől. A munkásháztartások differenciálódása az állami szektoron kívüli jövedelemforrásokhoz való hozzájutás alapján táplálta a szocialista privatizáció eszményét a munkások szemében.

Az 1950-es évek közepén a városi Magyarországon a csak bérből élő háztartásokban egyértelműen rosszak voltak az életkörülmények. 1956-ban a Szakszervezetek Országos Tanácsa még a nagyon alacsonyra tett szegénységi küszöböt figyelembe véve is úgy számolta, hogy az állami fizetésből élő háztartások 35%-a él szegénységben. A városi háztartások esetében azt találták, hogy a szegénységet elsősorban a háztartásban élő keresők és eltartottak aránya határozta meg. Így a fiatal családok, ahol az anya nem talált munkát, nagy szükségben éltek.⁶⁸ A fiatal, gyerekes városi háztartások zöme minden lehetőséget megragadott, hogy javítson helyzetén. A kenyérkereső férfiak másodállást vállaltak, ha a szektor, amelyben dolgoztak, olyan szakképzettséget követelt meg, amelyet hasznosítani tudtak az informális gazdaságban. Ahol a munkás a szolgáltató szektorban dolgozott, ott könnyen lehetett szert tenni egy kis „mellékesre”. A háztartási villanyszerelők havi fizetése 1000 forint körül mozgott, de egy volt villanyszerelő beszámolója szerint emellett „feketén” 400-500 forintot is megkereshettek. A foglalkoztató cég – a helyi szolgáltató szövetkezet – ugyanis magas árakkal dolgozott, a szerelők viszont kevesebbet számoltak el a vevőnek, és zsebre tették a különbözetet. Egy ízben az ügyfél „örömmel beleegyezett, de aztán fel kellett hívnia a szövetkezetet, hogy megmondja, nem volt szükség a munkára”.⁶⁹

⁶⁷ Pauline Hunt kitűnően elemzi a saját otthon ideológiai szerepét az Egyesült Királyságban: id., „Gender and the Construction of Home Life” in Stevi Jackson & Shaun Moores (szerk.) *The Politics of Domestic Consumption. Critical Readings*, especially pp. 310-2, Prentice Hall & Harvester Wheatsheaf, London and New York, 1995.

⁶⁸ MOL M-KS-276f.66/36 ö. e., p.31.

⁶⁹ OSA RFE Magyar Gy.6/ Item No.1646/55, pp.1-8.

Nem mindenki jutott azonban „fekete” pénzekhez: ez függött az állami munka természetétől vagy a személyes kapcsolatoktól. A rosszul fizetett munkás másik lehetősége az volt, hogy másodállást vállalt. Ez a lehetőséget azonban a jogi szabályozás erősen korlátozta vagy megnehezítette. A munkások éppen ezért inkább megkerülték a szabályokat, és nem hivatalosan dolgoztak másodállásban. 1953-ban a vasúti munkások 420-700 forintot kerestek egy hónapban, de 8000 alkalmazott nem keresett többet mint 570 forint. Ezért sokan vállaltak másodállást, tipikusan nem hivatalos mezőgazdasági munkát a szabadidejükben, hogy a családjuk megélhetését biztosítani tudják.⁷⁰

Az ínségben lévő városi családok harmadik lehetősége az volt, hogy a háztartásban élő más felnőtt családtagok, tipikusan a feleség és édesanya is munkát keressenek. A munkamobilizálási kampányok ellenére 1953-tól a női munkanélküliséget egyre inkább problémának tekintették a hatóságok, mivel igen korlátozott lehetőségei voltak a nők manuális munkakörbe történő elhelyezésének. 1955-ben és 1956-ban Budapesten a munkaügyi hatóságok azt jelentették, hogy sok nőnek nem tudnak ipari munkát találni, amiből a helyi hatóságok azt a következtetést vonták le, hogy a nők körében magas a rejtett munkanélküliség, amelynek a mértékét „csak becsülni lehet”.⁷¹ A negyedik lehetőség a kiadások visszafogására az volt, hogy a családok nem, vagy csak nagyon ritkán vettek új ruhát: a szakszervezetek beszámolója szerint „a nagy családok úgy takarékoskodnak a gyerekruhán, hogy a fiatalabb testvérek hordják a nagyobbak kinőtt ruháit”. Ezt a gyakorlatot azonban megnehezítette a magyar boltokban árult ruházat rossz minősége. Az anyák így arra kényszerültek, hogy „állandóan varrogassák és foltozgassák a gyerekruhákat, hogy még használhatóak maradjanak, és a szekrényben őrizgessenek egy halom ócska ruhát”.⁷²

Végezetül a háztartások megpróbálhatták kiadásait azzal csökkenteni, hogy önellátóbbá válnak. A nagyobb önellátás felé való elmozdulás számos olyan formát öltött, amelyet a mezőgazdasági területen élők tudtak elsősorban megvalósítani. Az emberek nemritkán egyszerűen ellopták az államosított üzletláncokban nem kapható termékeket. Ez volt a helyzet a tűzifával, amiből nagy hiány volt 1952 telén. Sok erdő szomszédságában nagy gondot okozott az engedély nélküli favágás. Egy 1952-ben Nyugatra menekült bányász felesége erre így emlékezett vissza: „mivel a férjem nem volt szakszervezeti tag, nem kaptunk fát” engedményes áron. Így „a fa köbméteréért 280 forintot kellett volna fizetni”, és hiánycikk volt ráadásul. Úgyhogy a házas-

⁷⁰ PtSzL, XII.2f.10/21d./1953; Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Vasúti Főosztálya. Levél Varga Jánosnak, Szakszervezetek Országos Tanács titkára, 1953. November 21.

⁷¹ MOL M-KS-276f.94/886 ő. e., p.141; MOL M-KS-276f.94/886 ő. e., p.230.

⁷² MOL M-KS-288f.23/1957/21 ő. e., p.59.

pár inkább elment fát vágni a közeli erdőbe, de csak „hétfőn és pénteken lehetett, amikor senki más nem volt ott fáért”. Rajtakapás esetén ugyanis komoly bírság járt az illegális favágásért.⁷³ Egyes vidékeken a hatóságoknak az orrvadászat is nagy gondot okozott, mivel sok ipari és mezőgazdasági munkás csak így tudott a háztartásnak elegendő húst biztosítani.⁷⁴ Jelentősen megnőtt az orvhalászat is. Az 1950-es évek elején az állam újjászervezte és üzemi irányítás alá helyezte a horgászegyesületeket, és megtiltotta, hogy a kívülállók horgászfelszerelést és horgászengedélyt vásároljanak. Emellett elrendelték, hogy minden horgász jegyezze fel a fogásait, úgyhogy ellenőrzés esetén a hatóságok megbizonyosodhassanak arról, hogy a horgász csak a családja szükségleteinek megfelelő mennyiségű halat fogott ki. Ennek ellenére igen elterjedt volt az orvhalászat.⁷⁵

A falvakban lakók a háztartási önellátás szempontjából lényegesen kedvezőbb helyzetben voltak városi társaiknál. A munkaerő expanziója számos ipari településen az 1950-es évek elején sok falusi szegényt ösztönzött arra, hogy szakképzetlen ipari munka vállalásával meneküljön a vidéki alulfoglalkoztatottság elől. Ezek a munkások naponta ingáztak, és kertjük afféle „védőfalként” szolgált a megbízhatatlan keresetek és az állami szektorban uralkodó káosz ellen.⁷⁶ Ezzel együtt létezett a „kétlakiság” jelensége, ami nemcsak a szocialista időszakra volt jellemző. A bizonyíték azonban azt mutatja, hogy jelentősen elterjedt a kollektivizálási kampányok és a szocialista iparosítás kettős nyomásának eredményeképpen. A jelenség elterjedésének első hivatalos becslése a háború után 1957-ből származik; eszerint a térszerekhez kapcsolt háztartások 29%-ának volt rendszeres, nem szezonális bérjövödelme. A családi birtokkal rendelkező háztartások 35%-a húzott valamilyen jövedelmet az iparból.⁷⁷

A kétlaki életmód elterjedését nem lehet megérteni anélkül, hogy ne szólnánk néhány szót a sztálinista mezőgazdasági politika különböző hullámainak fogadtatásáról a vidéki közösségek körében. 1948-tól az állami „osztályharc” politika felerősödése, az adóemelések és a kötelező beszolgáltatások, valamint a mezőgazdaság szocializálásának kísérlete gyökeresen felforgatták a falvak életét. A magas földadók és a beszolgáltatás emelése 1951-re nagyon jelentősen csökkentették az egyéni gazdálkodók jövedelmeit. 1952-1953 fordulójára sok kisgazda az éhezés szélére jutott. A kötelező beszolgáltatások eredményeképpen „a gazdálkodó kevesebbet kapott a terményért, mint ami-

⁷³ OSA RFE Magyar Gy.6; Item No. 08371/52, p.2.

⁷⁴ OSA 300/40/4/24; Item No. 8183/55, p.5.

⁷⁵ Lásd: OSA 300/40/4/25; Item No.9394/54, and OSA 300/40/4/25; Item No. 09153/53.

⁷⁶ „A Magyar Munkásosztály Fejlődése”, In: Pittaway, *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State*, pp. 150-229.

⁷⁷ MOL M-KS-288f.23/1958/27 ó. e., p.19.

be a vetőmag került neki”, és így „általános éhínség keletkezett a nyugat-magyarországi falvakban. A falusi lakosságnak hosszú sorokat kellett végigállni a kenyérért és a lisztért, és elégedettnek mondhatta magát az a család, amelyik fél kiló liszthez jutott”.⁷⁸ Nem mondhatók sokkal jobbnak az újonnan alakult téeszek tagjainak életkörülményei. Egy részük teljesen szervezetlen volt, és alacsony termelési eredményeket produkált. Az adók itt is megnyírbálták a téesztagok egyébként is alacsony fizetéseit. Egy téesztag visszaemlékezése szerint 1952-ben „az idősebbeknek nem volt egy fillérjük sem zsebpénzre vagy cigarettára, hacsak a gyerekeik nem találtak valahol munkát maguknak”.⁷⁹

A nagy ínségben sok mezőgazdasági háztartás munkába küldte a fiatalabb családtagokat. Hogy ez hogyan történt, azt jól illusztrálja egy kiskisgazda családjának példája a túlnyomón mezőgazdasági Tolna megyében: „M. K. nem tudta tovább megtartani a függetlenségét, és a lánya, Ilonka elment dolgozni a postára. Reggel otthon segített, délután meg összeszedte és kikézbécsítette a leveleket. A pénzt odaadta az apjának, nem vehetett magának ruhát belőle, és a munkahelyéről lopott élelmet, hogy az anyja és a húga otthon jól lakhasson”. A családtagok szükségletei gyakran vezettek a munka nemi megosztásának változásához a kiskisgazdálkodó háztartásokban. Egy délnyugati magyar faluból származó menekült szerint „soha nem kellett annyit dolgozniuk a nőknek, mint most. Senki nem alkalmaz senkit a faluban, mert nincs jelentkező, és egyébként is lehetetlen valakinek munkát adni. A nőknek ott kell hagyniuk a háztartást, hogy a földeken dolgozzanak”.⁸⁰

Elsősorban a szegény mezőgazdasági fiatalok vállaltak munkát az iparban, akiket a biztos jövedelem hiánya motivált. Emiatt sok család arra kényszerült, hogy dolgozni küldje a háztartás egy vagy több fiatal tagját, hogy legalább egy biztos jövedelemhez jussanak. Minimális védelmet és biztonságot jelentett ez a háztartásnak, ha a téesz nem fizetett jól év végén, rossz volt a termés, jött egy újabb adó vagy megemelték a beszolgáltatást. Erre példa egy munkás, aki a szocialista építőiparban helyezkedett el. Családja 8 holdon gazdálkodott, de mivel a föld nem biztosította a megélhetésüket, munkát kellett vállalnia. Úgy emlékezett, hogy „havonta kétszer ment haza másfél napra, de fél napja ráment az utazásra. Keresetéből 200 forintot adott a családjának, és a maradékból kellett megélnie”. Ha a családnak nem volt munkaképes korú gyermeke, a családfő ment el dolgozni; „a kiskisgazdák ragaszkodtak a földjükhöz, és nem akartak belépni a téeszbe. Zömük nem tudott megélni a földjéből, és arra kényszerült, hogy munkát keressen. A parasztok általában az építkezésekre mentek, a nők és a gyerekek művelték a

⁷⁸ OSA 300/40/4/22, Item No. 3242/54, p.1.

⁷⁹ OSA 300/40/4/23; Item No. 267/54, p.3; OSA 300/40/4/41; Item No. 12232/53, p.3.

⁸⁰ OSA 300/40/4/22, Item No. 14271/52, pp.8-9; OSA 300/40/4/22, Item No. 4154/55, p.7.

földet”. Sokakat az vezetett, hogy az iparban a béreket „készpénzben fizették, amit az ember azonnal megkapott. És a városban még kenyérrel is ellátták a munkásokat”.⁸¹ A jelenségről készült 1957-es felmérések megerősítik, hogy az iparba ekkor beáramló munkaerő a szegényebb falusiak soraiból érkezett. Az 1 holdnál kevesebb földdel rendelkező mezőgazdasági háztartások 51%-ának volt egy vagy több tagja, aki az iparban dolgozott, 15%-ának pedig két vagy több tagja vállalt ipari munkát. Az 1-3 holdas gazdaságoknál 37,6% és 9,1% volt a fenti arány. A módosabb háztartások körében a jelenség gyakorlatilag nem létezett: a 20-25 holdas háztartások 8,8%-ának dolgozott egy vagy több tagja az iparban, míg 0,9% volt csak azon háztartások aránya, ahol két vagy több családtag volt ipari munkás.⁸²

Nem szabad azonban idealizálnunk a munkás-paraszt életmódot. Számos háztartást a szegénység kényszerített rá erre a „pályára”. Ráadásul a háztartáson belül olyan nemi és foglalkozási viszonyok partikuláris konfigurációján nyugodott, amelyek gyakran alapvetően kizsákmányoló jellegűek voltak. Az alacsony bérek és gyakori áruhiányok klímájában az új munkás-parasztok nagy része kevésbé volt hajlamos eleget tenni a szocialista szektorban levő állásuk követelményeinek, amennyiben azok összeütközésbe kerültek a háztartási kötelezettségekkel. Ez még akkor is így volt, amikor az 1950-es évek elején bűncselekménynek számított az engedély nélküli hiányzás, és a hiányzók ellen gyakran indult eljárás. Aratás idején egész tömegek próbálták elhagyni a gyárat, hogy a földjeiken dolgozzanak. 1951 júliusában a Rákosi Mátyás Művekben közel 2000 munkás kért fizetés nélküli szabadságot, hogy hazamehessen dolgozni a falujába. A gépiparban is magas hiányzást regisztráltak a kétlaki munkások körében, akik „a tavaszi mezőgazdasági szezon elején hosszabb vagy rövidebb időre otthagyják a munkát, vagy az állásukat is... az aratás idején tömeges jelenség a munkaerő fluktuációja”. Azok a kétlaki munkások, akik nem hagyták ott a gyárat, fáradtan jártak munkába, mert „szabadidejükben” a mezőgazdaságban dolgoztak. Az olajipari munkások gyakran aludtak az éjjeli műszakban, mivel nem volt szigorú az ellenőrzés, és takarékoskodni akartak erejükkel a földeken végzett nappali munkára.⁸³

⁸¹ Nándor Pálfalvi *Mint fához az ág*, pp.149-55, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958; OSA RFE Magyar Gy. 6/ Item No. 06852/53, p.5; OSA 300/40/4/42, Item No. 7929/54, p.1; OSA 300/40/4/41, Item No. 12232/53, p.3.

⁸² MOL M-KS-288f/23/1958/27 ő. e., p.54; ZML MSZMP ZMBA ir.1f.1958/12 ő. e.; *A tapasztalatok összefoglalása*, p. 9.

⁸³ MOL M-KS-276f.116/7 ő. e., p.99; a fáradtságról lásd: ZML MSZMP ZMBA ir.58f.3/4 ő. e.; MDP Olajüzemi Szervezet Nagylengyel Jegyzőkönyv felvételét a Nagylengyeli Olajüzem M.D.P. Szervezetének kibővített vezetőségi ülésén, 1955. augusztus 22.-én p.3; ZML MSZMP ZMBA ir. 61f.4/2/26 ő. e.; *Feljegyzés a Párt Bizottsága megbízásából a kapott feladat - A pártszervezet munkája a fegyelem megszilárdítása - érdekében*, p.1.

Mindazonáltal, amint 1953-at követően enyhült az adózás és a kötelező beszolgáltatás, az ilyen háztartások tagjainak megvolt egy bizonyos fokú autonómiájuk és ellensúlyozó erejük, amelyet sok kollégájuk irigylet. 1953 után a magángazdálkodók jövedelmei gyorsabban nőttek, mint az ipari munkásoké. 1954-ben a tatabányai szénmezőkön az állami takarékpénztár helyi fiókjának hivatalnokai észrevették, hogy a munkás-parasztok kevésbé függnek az állami fizetésektől. A fizetésüket egyre többen benn hagyták a bankban, és hónapokig nem nyúltak hozzá, mert a mezőgazdaságból származó jövedelemből, illetve a terményeikből éltek. Miután eleget gyűjtöttek, fogyasztási javakat, vagy „luxuscikkeket” (mint például motorkerékpár) vásároltak rajta.⁸⁴ A munkás-parasztok relatív jóléte kiváltotta a szegényebb városi munkások neheztelését, akiknek nem volt alternatív élelem- és jövedelemforrásuk.⁸⁵

KÖVETKEZTETÉS

Az ipari munkások a szocialista privatizáció eszményébe való befektetéssel válaszoltak a szocialista iparosítás és a sztálinista állam konszolidációjára a gyárakban. A különböző típusú háztartások vagyonának fenti, mégoly rövid jellemzése is demonstrálja, hogy képtelenek voltak megélni egyedül az állami szektorból húzott fizetésekből. Kisebb-nagyobb mértékben mindenki rászorult az alternatív forrásokra, amely stratégia sikere azon múlt, hogy mennyire tudták kombinálni a béreket az anyagi szükségletek kielégítésének más eszközeivel. Voltak háztartások, amelyek relatíve jobban, voltak, amelyek rosszabbul boldogultak. A legjobb helyzetben voltak az agrár-ipari egyes háztartások, míg a csak bérből élő háztartások szorongató szegénysége „bizonyítja” hátrányos helyzetüket.

Az alternatív jövedelemforrások igen sokfélék lehettek. Mértéküket lehetetlen megbecsülni éppen a megbízható információ hiánya miatt. A jövedelmek és erőforrások igen változatos formáira találunk azonban bizonyítékot, kezdve a fizetésektől a háztartás otthon lévő tagjainak munkába küldésén, a másodállás vállalásán, a lopáson, az orvvadászaton és az orvhalászáton keresztül a növénytermesztésig, a csirkenevelésig, a gazdálkodás és az ipari munka kombinációjáig. A „munkás”szegénység nehéz éveiben a nemcsak az állami szektorból származó jövedelmekhez való differenciált hozzájárulás alapján rétegződtek a „munkásosztálybeli” háztartások. Ráadásul, amint azt a munkás-paraszt jövedelmek irigylése is bizonyítja, a munkások tökéletesen tisztában voltak azzal, hogyan osztja meg őket az eltérő típusú háztartás.

⁸⁴ KEML MSZMP KMBA ir.32f.4/53 ő. e., pp.10-11.

⁸⁵ MOL M-KS-288f.21/1958/20 ő. e., p.260.

A sztálinista állam szétzúzta a tiltakozás, a munkásakció és a szervezkedés kollektív formáit. Nem tudta azonban megvalósítani eredeti célját, egy olyan öntudatos munkásosztály létrehozását, amelyet a szocializmus építésének céljaira lehet mozgósítani. Ehelyett a szegénység és az áruhiány arra kényszerítette az ipari munkásokat, hogy valamilyen módon kiegészítsék a jövedelmüket, és a formális állami szektoron kívül keressenek erőforrásokat a megélhetésük biztosítására. A rejtett elégedetlenség ösztönözte az informális alkukat, legitimálta a munkahelyi lopásokat, a nagyarányú hiányzásokat az aratás idején és a másodállás vállalását.

Az ipari munkások jó részének szemében az állami szektor a szegénység és a hiány világa volt, ahol az igényeiket nem tudták kielégíteni. Az állami elnyomás azt jelentette, hogy a nyilvános szférát nem használhatták elégedetlenségük kifejezésére, életkörülményeik javítására, vagy tiltakozásra. A termelésben és a fogyasztásban megjelenő hiány feszültséget teremtett az egyének és a csoportok között, amit mind a munkásidentitás, mind pedig a fogyasztás partikularizálódásának tárgyalásánál megmutattam. A szegénység a háztartás problémájaként jelentkezett, és ez ösztönözte a nagyobb szocialista privatizáció eszményének kialakulását. Így a kollektív tiltakozás hiánya a sztálinista Magyarországon jóval több volt, mint a masszív állami elnyomásra adott válasz. A szocialista iparosítás feltételei elősegítették a háztartásba való visszavonulást. Nem minden háztartás űzte sikerrel ezt a stratégiát, sőt, valójában a sikeres háztartások alkották a kisebbséget. Az a tény azonban, hogy voltak háztartások, amelyek az ipari és a mezőgazdasági tevékenység kombinálásával, a nagyobb háztartási önellátásra való törekvéssel, vagy az informális gazdaságba való bekapcsolódással enyhíteni tudták a szükségletet, legitimálta a szocialista privatizációt mint ideált, amelynek eszményként való elterjedése jelentősen csökkentette a társadalmi szolidaritást.

Tézisem másodlagos kontextusa a szocialista iparosítás következményeivel foglalkozik a nemek egymás közötti viszonyára és az identitásokra nézve. Tekintve, hogy a Magyarországon elterjedt „gender” ideológiák feltételezték a nyilvános és a magán szigorú megosztását a társadalmi nemek között, a szocialista privatizáció eszményeinek mélyen konzervatív implikációi voltak. Látszólagosan egyenlősítő retorikája ellenére az állam közvetlenül soha nem kérdőjelezte meg a bevett nemi ideológiákat, hanem inkább alkalmazkodni igyekezett azokhoz. A források tükrében a nők többet fektettek be a szocialista privatizáció eszményeibe, a háztartás védelmébe és fenntartásába, mint a férfiak. Ez egy látszólagos paradoxonhoz vezetett. Noha a sztálinista ideológia értelmében a nők központi szerepet foglaltak el a szocialista termelésben, munkásokként kevésbé voltak hajlamosak a tiltakozásra, mint a férfiak. 1950 után a munkahelyen jobban visszahúzódtak a kollektív tiltakozástól, mint férfi kollégáik. Ahol tiltakoztak, ott azt a munkaidő meghosszabbítása

miatt tették. Úgy tűnik, hogy a nők többet fektettek be a szocialista privatizáció eszményeibe, mint a férfiak. Azért történt ez így, mert nekik nemcsak munkásként, hanem háziasszonyként és fogyasztóként is meg kellett birkózniuk a szocialista iparosítás következményeivel.

Az esettanulmányból tévedés lenne levonni azt a következtetést, hogy a magyar társadalmat „atomizálta” a sztálinista állam. Az ilyen tézisek többnyire a „mindenható állam” mítoszán alapulnak. Tanulmányom inkább azt sugallja, hogy az állam, noha megakadályozta a kollektív tiltakozást, nem ellenőrizte magát a társadalmi folyamatot. Valójában a sztálinizmusnak abból az irodalmából, amely inkább az anyagi világra, és kevésbé a politikumra koncentrált, egy olyan kép rajzolódik ki, amelyben egy gyenge állam kerül szembe egy gyenge társadalommal. Az állam elnyomó volt ugyan, de nem tudta ellenőrizni az üzemet, sőt azt sem, hogyan biztosítják az emberek általában a megélhetésüket, annak ellenére, hogy nagyszabású kísérletet tett a mezőgazdasági termelés újjászervezésére és az erőszakos proletarializálásra. Az állam egy privatizált társadalommal állt szemben – egy olyan társadalommal, amelyet, legalábbis az 1956-os forradalom kitörése előtt, áthatott a háztartási önellátás és az államtól való függetlenség megteremtésének eszménye.

(Fordította: Bartha Eszter)

Megjelent: *Eszmélet*, 77. sz.